

Ratko Ščepanović

KONCEPCIJE ARTIKULACIJE NAČINOV PROIZVODNJE

V prispevku so analizirane tiste koncepcije, ki jih lahko označimo kot koncepcije artikulacije načinov proizvodnje. Medtem ko je za Balibarja in Poulantzasa značilno, da skušata koncept predvsem teoretsko utemeljiti, pa ostali obravnavani avtorji (Laclau, Frank, Emmanuel, Bettelheim in Amin) uporabljajo ta koncept za analizo odnosov center-periferija (Laclau, Frank), neenake menjave (Emmanuel), polariziranega razvoja dominantnih in dominiranih dežel (Bettelheim), neenakega razvoja in akumulacije kapitala v svetovnih razmerah (Amin).

The article analyses those concepts which can be defined as conceptions for articulations of modes of production. Balibar and Poulantzas are trying mainly with theoretical arguments, while others (Laclau, Frank, Emmanuel, Bettelheim and Amin) are using the same concept for analysing the relations between center and periphery (Laclau, Frank); unequal change (Emmanuel); analysing the polarised development of dominant and dominated countries (Bettelheim); and analysing the unequal development and the accumulation of capital in worlds circumstances (Amin).

produksijski način, koncepti, interakcija, polarizacija

Ko sta leta 1965 Louis Althusser in Etienne Balibar začela seminar, ki je bil posvečen obravnavi Marxovega *Kapitala*, se je najprej zdelo, da gre samo še za eno novo eksegezo Marxovih del. Toda plodnost tega novega branja *Kapitala* (Louis Althusser, Etienne Balibar: *Kako čitati Kapital*, Zagreb 1975) se je pokazala kaj hitro. S svojim delom sta izzvala nadaljnje razvijanje njunega koncepta vsaj v tri smeri. Prvo smer predstavljajo teoretična razčiščevanja, ki imajo za cilj utrditev in nadaljnji razvoj njunega koncepta. Drugo smer predstavljajo tista teoretična prizadevanja, ki sledijo njuni ideji o determinaciji v poslednji instanci. Na osnovi razdelave te ideje je bilo mogoče plodno razložiti tiste družbene strukture, ki imajo drugačno determinacijo kot pa jo pozna kapitalizem. Ta pristop je bil ploden za razlago predkapitalističnih družb, za razlago specifičnih sprememb družbene strukture v nekaterih deželah (npr. Kitajska) in tudi za razlago družbene strukture dežel, ki so izvršile socialistične revolucije, a so obstale v svojem razvoju pri državni lastnini in državnem planiranju kot politični determinaciji v zadnji instanci. Tretjo smer pa predstavljajo tisti, ki so se z njunim konceptom lotili analize povezanosti različnih načinov proizvodnje v »nerazvitem« svetlu.

I.

Po Balibarju lahko pri Marxu najdemo »občo znanstveno teorijo zgodovine« (Balibar: *Kako čitati Kapital*, str. 207). Središčni pojem te teorije zgodovine je po-

jem »način proizvodnje«. Ta pojem je izvršil epistemološki razcep s celotno tradicijo filozofije zgodovine. Pojem »načini proizvodnje« in pojmi, ki so z njim neposredno povezani, se pojavljajo kot prvi abstraktni pojmi, katerih pomen se ne omejuje na določeno obdobje ali določen tip družbe, temveč je od njih odvisno vsako konkretno spoznanje. Marxova znanost o zgodovini ima svoj diahroničen in sinhroničen princip. Sinhroničen princip je princip, na osnovi katerega se analizira artikulacijo (povezanost) različnih dejavnosti v družbeni strukturi. Ta artikulacija (povezanost) ni ničesar drugega kot konstrukcija ali mehanizem korespondence treh nivojev (instanc) družbene strukture: ekonomske baze, pravno-politične nadstavbe in oblik družbene zavesti. Diahronični princip je princip periodizacije, ki deli zgodovino po obdobjih ekonomske strukture same te zgodovine.

Oba ta principa (artikulacija proizvodnih načinov in princip periodizacije) izvršita dvojno redukcijo »temporalne kontinuitete«. Najprej se izvrši »redukcija na absolutne nespremenljive elemente, ki pripadajo vsaki družbeni strukturi (ekonomska baza, pravne in politične oblike, ideološke oblike)« (str. 210). Princip periodizacije pa izvrši redukcijo, ki v zgodovinsko kontinuiteto vnese diskontinuiteto in ki pokaže zaporednost »trenutno nespremenljivih stanj strukture, ki se naglo spreminjajo« (str. 210). Stanja strukture so načini proizvodnje in zgodovina družbe se zvaja na diskontinuirano sledenje načinov proizvodnje.

Balibarjeva teza, da so pri Marxu instance družbene strukture (ekonomska struktura, pravne, politične in ideološke oblike) »relativno avtonomne« (str. 212) in da vsako družbeno strukturo sestavlja pluraliteta instanc, se je že pri njem samem, kasneje pa tudi pri nekaterih drugih avtorjih pokazala kot teza, na osnovi katere se lahko pokaže specifičnost predkapitalističnih in postkapitalističnih družbenih struktur.

Osnovni problem znanosti o družbi je problem oblik variacij zvez med instancami družbene strukture: Specifična povezanost instanc družbene strukture ustvarja tisto, kar imenujemo specifične družbene formacije. Vsaka družbena formacija vsebuje več različnih načinov proizvodnje, naloga znanosti pa je, da zakone koeksistence in hierarhije teh različnih načinov proizvodnje razkrije. Šele razkritje zakonov koeksistence in hierarhije različnih načinov proizvodnje, ki tvorijo neko zgodovinsko ekonomsko strukturo družbe, omogoča, da spoznamo, katera instanca družbene strukture je dominantna (determinirajoča) v določeni družbeni strukturi.

Najšibkejša točka v razdelavi Balibarjevega koncepta je, po našem mnenju, sama opredelitev elementov načina proizvodnje. Elementi vsakega načina proizvodnje so:

1. Delavec
2. Sredstva za proizvodnjo
 - a. predmet dela
 - b. sredstva za delo
3. Ne-delavec
4. Odnos lastništva
5. Odnos stvarnega ali materialnega prisvajanja

V vsem kasnejšem Balibarjevem opredeljevanju ne najdemo zadostnih utemeljitev, da ta »slika elementov« ne bi zapuščala vtisa poljubnosti. Prva dva elementa sta več ali manj razumljiva. To sta elementa (delavec in sredstva za proizvodnjo), brez katerih ni mogoča nobena proizvodnja. Ta dva elementa Balibar prevzame iz znamenite Marxove opredelitve (II. knjiga Kapitala) ekonomskih obdobj.¹ Tretji element (ne-delavec) Balibar prevzame iz nadaljevanja Marxovega teksta, iz katerega je razvidno, da Marx govori o kapitalistu, ne-delavcu. Zakaj naj bi ne-delavec, kapitalist, bil element vsakega načina proizvodnje, ostane nerazumljivo. Ravno tako je nerazumljivo Balibarjevo vključevanje odnosa lastništva in

odnosa materialnega prisvajanja v vsak način proizvodnje. Materialno prisvajanje je element vsakega procesa dela in je neodvisno od družbenih oblik proizvodnje. Lastništvo pa je zgodovinsko-družbena oblika proizvodnje. Razlikovanje med procesom dela kot abstrakcijo, ki nikdar ne obstoji neodvisno od zgodovinsko družbene oblike, v kateri se vrši, in med načini proizvodnje je smiselno le, če z načini proizvodnje mislimo logično možne kombinacije enostavnih elementov delovnega procesa. Do sem je ta opredelitev v skladu z Balibarjem. Balibar sam piše: »Na nek način lahko celo ustvarimo načine proizvodnje, ki nikdar niso obstajali v neodvisni obliki, ki torej ne pripadajo »periodizaciji« . . .; prav tako pa tudi načine proizvodnje, katere obče pogoje lahko samo predvidevamo . . .« (str. 222). Pojem »način proizvodnje« je na tem nivoju logičen, empirično prazen pojem. Ta pojem lahko postane empiričen le, ko se vanj vključijo empirične opredelitve zgodovinsko-družbenih oblik proizvodnje.² Toda abstraktnost tega pojma je takšne narave, da so vanj vključene opredelitve elementov vsakega načina produkcije.

Analiza, ki za svoj središčni pojem rabi pojem »način produkcije« in z njim razume določeno kombinacijo elementov, ki so prisotni v vsaki produkciji, lahko na osnovi kombinacije elementov izvrši periodizacijo načinov produkcije, ne more pa pojasniti prehoda od enega načina produkcije v drug način. Da bi analiza zmogla pojasniti prehode, mora uvesti še nek drug pojem, t.j. pojem reprodukcije. Vsak način proizvodnje lahko obstoji le, če se neprenehoma reproducira. Reproduciranje načina proizvodnje je istočasno reproduciranje pogojev tega načina proizvodnje. Reproduciranje teh pogojev postane zakon, pravilnost, red; »a samo to pravilo in ta red predstavljata nujen moment vsakega načina proizvodnje, ki naj dobi družbeno trdnost in neodvisnost od gole slučajnosti ali samovolje« (Marx: *Kapital*, citirano po Balibaru, str. 263). Prehod od enega načina produkcije v drug način produkcije je možno razložiti samo s pojmom »razširjena reprodukcija«. Pojem enostavne reprodukcije, t.j. reprodukcije, ki ne ustvarja akumulacije presežnega dela, mora tudi določen način produkcije opredeljevati kot nespremenljiv, kot večer. Ne samo kulturno-civilizacijski razvoj, temveč tudi spremembe načinov produkcije pa je možno razložiti le z razširjeno reprodukcijo, t.j. reprodukcijo načinov proizvodnje, ki akumulirajo presežno delo. Tako kot reprodukcija načinov proizvodnje pomeni družbeno utrditev pogojev načina proizvodnje, tako razširjena reprodukcija ustvarja možnost spreminjanja samih pogojev določenega načina proizvodnje. Odkritje tendenc in protislovnosti zgodovinsko obstoječih načinov proizvodnje je stvar empiričnega raziskovanja. Na kratko smo že prikazali, da je za Balibarja ekonomska struktura, ki jo sestavljajo različni med seboj povezani (artikulirani), koeksistenčni načini produkcije, samo eden od nivojev (instanc) družbene strukture. Ker pa vsak produkcijski način vsebuje relativno avtonomne elemente, obstoji v vsakem načinu proizvodnje možnost korespondence ali ne-korespondence med njimi. Balibar prevzema tezo Ch. Bettelheima, da se znano Marxovo misel o nasprotju med proizvajalnimi silami in proizvodnimi odnosi da opredeliti kot zakon korespondence ali ne-korespondence. S to tezo naj bi bila presežena opredelitev tega nasprotja kot mehanično-kavzalnega odnosa.

Od oblike notranje korespondence proizvodne strukture je odvisen način korespondence med posameznimi nivoji družbene strukture. Način korespondence je za Balibarja sinonim za način artikulacije. Od kombinacije, ki je značilna za določen način proizvodnje, je odvisno, katera instanca (nivo) družbene strukture bo imela funkcijo determinacije vseh drugih nivojev.³ Balibar meni, da odnose med ekonomsko prakso, politično prakso in teoretsko (ideološko) prakso ni mogoče pojasniti z odnosi transpozicije, prevajanja ali izražanja med različnimi instancami družbene strukture. Medsebojna (ne)korespondentnost teh instanc se lahko opredeli samo na osnovi njihove relativne avtonomije, njihove lastne strukture, kot sistem intervencij enega tipa prakse v druge. Te intervencije so irever-

zibilne in avtonomne: oblike intervencije prava v ekonomsko prakso niso identične oblikam intervencije ekonomske prakse v pravno prakso. Edino diferencialna analiza države, prava, političnih sil lahko pojasni konstituiranje nekega načina proizvodnje in vlogo teh instanc v prehodnih fazah. Ne obstoji neka obča oblika korespondence nivojev, obstojijo variacije oblik. Te variacije pa so odvisne od stopnje avtonomije ene instance v odnosu do drugih.

Za prehodna obdobja je značilna nekorespondenca več načinov proizvodnje. Utrditev in razširitev nekega načina proizvodnje pa pomeni, da ta način proizvodnje izpodriva druge, postaja dominanten. Manufaktura je združevala v sebi dva načina proizvodnje (obrtniški in industrijski). Velika industrija pa v vse proizvodne panoge uvede en sam način proizvodnje.

V prehodnih obdobjih ne obstoji le ne-korespondentnost različnih načinov proizvodnje,⁴ marveč obstoji tudi ne-korespondentnost (neprilagojenost) različnih instanc (država, pravo, ideologija) družbene strukture. Za ilustracijo svojih tez navaja Balibar Marxovo analizo prvotne akumulacije. Eden bistvenih momentov prvotne akumulacije je po Marxu »vmešavanje« države. Vse metode prvotne akumulacije »eksploatirajo državno moč, koncentrirano in organizirano silo družbe, da bi silovito pospešile prehod od fevdalnega ekonomskega reda v kapitalistični in da bi skrajšale prehodne faze.« (Marx: *Kapital III*, citirano po Balibarju, str. 310). Marxova analiza prvotne akumulacije po Balibarju kaže, da so oblike prava, državne politike, oddvojene od ekonomske strukture in da prednjačijo glede na oblike kapitalistične ekonomske strukture. V obdobjih prehoda obstoji nekorespondentnost, ker politična praksa ni determinirana s starim načinom proizvodnje in hkrati tudi ne s tistim načinom, s katerim naj bi bila korespondentna, »osvojen« je tako enega kot drugega in sama postaja determinantna instanca. Kot takšna šele lahko ukinja meje predhodnega načina proizvodnje in ustvarja pogoje novemu.

II.

Številni odmevi, ki so kmalu začeli nastajati na Balibarjevo delo, so pokazali, da se to koncepcijo da plodno uporabljati za konkretno analizo povezanosti razvitih načinov produkcije z nerazvitimi. Prav tako pa so nadaljnje diskusije pokazale, da obstoji vrsta teoretičnih težav že pri samem opredeljevanju pojma produkcijski način.

Med tistimi, ki so teoretično razčiščevali pojme »način proizvodnje«, »družbena formacija«, »artikulacija načinov proizvodnje«, obstoji vrsta pomembnih razlik v opredeljevanju teh osnovnih pojmov. Poulantzas (*Pouvoir politique et classes sociales I-II*, Paris, 1972) način proizvodnje definira kot kombinacijo ekonomskih, političnih in ideoloških instanc. Hirst in Hindess (*Pre-capitalist Modes of Production*, London, 1975) definirata družbeno formacijo kot način proizvodnje skupaj z njegovimi ekonomskimi, političnimi in ideološkimi pogoji obstoja. Lac-lau (*Feudalism and Capitalism in Latin America* v delu: *Politics and Ideology in Marxist Theory*, London, 1977) uporablja pojem ekonomski sistem kot ekvivalent za Balibarjevo artikulacijo načinov proizvodnje.⁵ Pojem »način proizvodnje« se uporablja v dveh različnih pomenih. Pri nekaterih avtorjih je definicija proizvodnih odnosov in proizvajalnih sil identična z definicijo načina proizvodnje. Pri teh avtorjih se način proizvodnje definira z elementi proizvodnje, t.j. s proizvodnimi odnosi in proizvajalnimi silami. Ta opredelitev načina proizvodnje ne vključuje pojma reprodukcije, ne vključuje »zakonov« razvoja določenega načina produkcije. Za te avtorje je pojem »način proizvodnje« sinhrona (strukturna) kategorija. Hirst in Hindess način proizvodnje opredeljujeta kot »artikulirano kombinacijo proizvodnih odnosov in proizvajalnih sil... proizvodni odnosi določajo specifičen način prisvajanja presežnega dela in specifične oblike družbene delitve sred-

stev za proizvodnjo . . . Proizvajalne sile pa se nanašajo na obliko prisvajanja narave, t.j. na delovni proces.« Na podoben način opredeljuje način proizvodnje tudi Laclau: »Z načinom proizvodnje razumemo logično in vzajemno koordinirano kombinacijo (artikulacijo): 1. določene oblike lastništva sredstev za proizvodnjo, 2. določene oblike prisvajanja ekonomskega presežka, 3. določene stopnje razvoja delitve dela, 4. določenega nivoja razvoja proizvodjalnih sil.«⁶

Vrsta drugih avtorjev sledi Balibarjevi ideji, da mora biti pojem način proizvodnje opredeljen tako, da je možno na istem teoretičnem nivoju misliti prehod enega načina v drug. Koncept načinov proizvodnje mora biti povezan s konceptom reprodukcije: »analiza reprodukcije kaže, da vsak način proizvodnje določa načine artikulacije, delitve in potrošnje kot momente lastne enotnosti« (Balibar, str. 271). Za Poulantzasa je način proizvodnje abstraktno-formalni predmet raziskovanja, ki »v pravem pomenu besede sploh ne obstoji« (str. 7).⁷ Ravno tako kapitalistični, fevdalni, sužnjelastniški načini proizvodnje predstavljajo abstraktno-formalne predmete, kajti tudi le-ti realno ne obstojijo. Edino, kar stvarno obstoji, je zgodovinsko določena družbena formacija, t.j. družbena celota v določenem trenutku svojega zgodovinskega obstoja. Vsaka družbena formacija, »realno-konkreten objekt«, je vedno originalna, ker je enkratna. Ta enkratnost družbene celote je določena s posebno kombinacijo, s specifičnim prepletanjem več »čistih« načinov proizvodnje. V nobeni družbeni formaciji ne obstoji en sam »čisti« način proizvodnje. »Čisti« način proizvodnje je pojmovna konstrukcija, je abstraktno-formalni model. »Družbena formacija je kompleksna enotnost z dominiranjem določenega načina proizvodnje nad drugimi načini, ki tvorijo to enotnost«. Ta Poulantzasova opredelitev odpira vrsto vprašanj.

Gre najprej za vprašanje Poulantzasove opredelitve družbene formacije kot kompleksne enotnosti. Ali ne bi bilo treba v samo opredelitev družbene formacije kot kompleksne enotnosti vnesti tudi elemente ne-enotnosti (razlik, nasprotij, protislovij), kajti iz Poulantzasove opredelitve formacije kot kompleksne enotnosti si je težko zamišljati razpad te kompleksne enotnosti in možnost prehoda v neko drugo kombinacijo načinov proizvodnje? Nadalje se zastavlja vprašanje, ali sta dominacija in podrejenost edina možna odnosa med različnimi načini proizvodnje. Vsaj na teoretičnem nivoju moramo dovoliti, da med istočasno obstoječimi načini produkcije obstoji odnos relativne neodvisnosti, komplementarnosti (dopolnjevanja in soodvisnosti) in celo enakopravnosti. To vprašanje pa ima dva vidika: kakšni so odnosi med načini produkcije v danem časovnem preseku⁸ in kakšne tendence spreminjanja odnosov med načini produkcije so prisotne v neki zgodovinsko enkratni kombinaciji načinov produkcije?

Načini produkcije sestavljajo, po Poulantzasu, ekonomsko instanco družbene strukture. »Kot vsako instanco tudi ekonomsko sestavljajo določeni – nespremenljivi – elementi, ki dejansko obstojijo samo v svoji – spremenljivi – kombinaciji« (cit. delo, str. 18).

V razvijanju te teze Poulantzas prevzame Balibarjevo razčlenitev elementov »občeekonomskega« (Poulantzasov izraz, str. 18): delavec – sredstva za proizvodnjo – ne-delavec.

Tisto, kar Balibar imenuje elemente produkcijskega načina, Poulantzas imenuje elemente občeekonomskega. Da pa bi bila terminološka nejasnost še večja, ekonomsko enkrat izenačuje s produkcijskim načinom, drugič pa produkcijski način označuje tako široko, da je ekonomsko samo instanca ali nivo načina produkcije. V tem primeru produkcijski način izenačuje s kompleksno celoto, t.j. pravzaprav z družbeno formacijo:

»Z načinom produkcije ne bomo označili tistega, kar se nasploh imenuje ekonomsko, proizvodne odnose v ožjem pomenu besede, temveč neko specifično kombinacijo različnih struktur in praks, ki se v svoji kombinaciji pojavljajo kot določeno število instanc ali ni-

vojev, na kratko kot določene regionalne strukture tega načina. Način proizvodnje . . . zajema različne nivoje ali instance, ekonomski, politični, ideološki in teoretični . . . Tip enotnosti, ki je značilen za določen način proizvodnje, je tip neke kompleksne celote, v kateri v končni instanci dominira ekonomski moment: to dominantnost v končni instanci bomo imenovali z nazivom determinacija.« (str. 6)

Zaradi teh terminoloških nepreciznosti je Wolpe kasneje predlagal, da se govori o ožjem in širšem pomenu pojma »način proizvodnje«. Poleg ugovorov, ki smo jih že navedli proti Balibarjevi razčlenitvi (ne-delavec⁹ nikakor ni nespremenljiv (torej stalni) element »občeekonomskega«), je vprašljivo Poulantzasovo izenačevanje občeekonomskega z elementi procesa dela (delavci in sredstva za proizvodnjo), kot jih je opisal Marx. Poleg elementov procesa dela (ki ga Poulantzas kasneje izenači s proizvajalnimi silami in proizvodnimi odnosi) v občeekonomske (ne glede na to, da je to že sam po sebi nejasen termin) spadajo nekatere druge razsežnosti: menjava proizvodov, delitev proizvodov (ali njihovih ekvivalentov) itd. Misel o dominaciji enega načina proizvodnje nad drugimi Poulantzas poveže z idejo o determiniranosti instanc družbene strukture:

»Dominiranje enega načina proizvodnje nad drugimi v neki družbeni formaciji povzroča, da matrika tega načina proizvodnje, to je poseben odraz determiniranosti (v poslednji instanci skozi ekonomsko), ki jo označuje, označuje tudi celoto te formacije. V tem smislu je zgodovinsko določena družbena formacija določena s posebno artikulacijo – z indeksom dominacije in naddoločenosti – svojih ekonomskih, političnih, ideoloških in teoretičnih nivojev in instanc, z indeksom, ki je v glavnem, če pazimo na odstopanja, na katera naletimo, enak indeksu dominantnega načina proizvodnje.« (str. 7)

Ta misel prekinja s konceptom nespremenljivih odnosov med ekonomijo, politiko, ideologijo, prekinja s konceptom baze in nadstavbe in sugerira, da so lahko odnosi v posameznih družbenih oblikah med njimi različni. Poulantzasov koncept ohranja idejo zadnje instance, idejo determiniranosti, toda zaradi terminološko neprecizne razmejitve pojmov način proizvodnje – ekonomsko se dvoumnost ohranja tudi tu.

Razliko med determinacijo in dominacijo Poulantzas ilustrira s primerom državnega kapitalizma. Da je to faza razvoja kapitalističnega načina produkcije in da ta faza ne ukinja dominantnega odnosa kapital-delo, je jasno. Če država ne postane dominantna instanca družbene strukture, kako naj potem ocenimo tiste (tudi ekonomske) funkcije, ki jih država danes vrši v kapitalističnih deželah? Funkcije (zaščita domače proizvodnje, investicije v »javna dela«, subvencioniranje družbenih služb itd.) države bi lahko ocenili kot intervencionistične. S svojimi intervencijami država ne le ne ukinja odnosa delo-kapital, temveč skuša doseči, da bi ta odnos potekal brez večjih motenj. Problematika takoimenovanega državnega socializma pa je povsem drugačna. V državnem socializmu pride do zamenjave dominantne instance. Dominantna instanca ni več ekonomija, dominantna postane politika (država). Ekonomija nima več relativne samostojnosti, ekonomija lahko funkcionira le na osnovi izvenekonomskega dejavnika.¹⁰ Predkapitalistični načini proizvodnje se od kapitalističnega razlikujejo po tem, da vladajo odnosi neposrednega gospodstva in podrejenosti. Presežno delo se lahko iztisne (izžame) samo z izvenekonomske prisilo. Kapitalistični način proizvodnje, ki je oddvojil neposredne proizvajalce od pogojev dela, lahko funkcionira na relativno avtonomen način. Temu načinu proizvodnje ni potrebna intervencija izvenekonomskega dejavnika, zato imajo čisti ekonomski dejavniki v tem načinu proizvodnje tudi dominantno vlogo. To Poulantzasovo razumevanje odnosov med instancami družbene strukture odpira nova vprašanja predvsem o razlikah v dominaciji instanc v kapitalističnem in po-kapitalističnem načinu proizvodnje. Čeprav Poulantzas zanima samo vprašanje dominacije instanc v kapitalizmu in deloma v pred-kapitalističnih načinih proizvodnje, pa so njegove ideje vzpodbudne tudi za razmislek o dominaciji instanc v po-kapitalističnih načinih proizvodnje.

Poulantzas opozarja, da je Marx sam razlikoval med determinacijo in dominacijo:

»Rečeno je, da je moje gledanje, da način proizvodnje materialnega življenja pogojuje proces socialnega, političnega in duhovnega življenja nasploh . . . pravilno za današnji svet, v katerem vladajo materialni interesi, ne pa tudi za srednji vek, v katerem je vladal katolicizem, niti ne za Atene in Rim, kjer je vladala politika . . . jasno je, da srednji vek ni mogel živeti od katolicizma kot antični svet ne od politike. Ravno nasprotno, način, na katerega se je tam proizvajalo, pojasnjuje, zakaj sta v enem primeru politika, v drugem pa katolicizem imela glavno vlogo.« (Marx, citirano po Poulantzasu, str. 20.)

Tisto, kar se v določenih razlagah Marxa označuje kot stalen odnos med načinom proizvodnje in politiko, ideologijo, kulturo (pravopolitično nadstavbo in oblikami družbene zavesti), je odnos, ki je veljaven za kapitalizem, ne pa tudi za tiste načine proizvodnje, ki determinirajo družbeno celoto tako, da neka druga instanca dobi dominantno vlogo. Odnosi med instancami tudi niso odnosi enostavne analogije ali korelacije instanc, ki nimajo medsebojnih notranjih zvez. Ne gre torej za linearno kavzalnost, ne za izrazno mediacijo, pa tudi ne za analoško korelacijo:

»Gre za tip odnosov, znotraj katerega struktura z determinacijo celote ureja samo konstitucijo – naravo – regionalnih struktur, dodeljujoč jim njihov položaj in razdeljujoč jim funkcije: odnosi, ki tako konstituirajo vsak nivo, niso nikdar enostavni, naddoločeni so z odnosi drugih nivojev.« (str. 6)

To, da ekonomsko determinira v zadnji instanci strukturo celote, ne pomeni, da ima v njej vedno tudi dominantno vlogo. To, po čemer se nek način proizvodnje razlikuje od drugega, ni samo specifična artikulacija proizvodnih načinov v neki družbeno-zgodovinski celoti, temveč tudi posebna oblika artikulacije med nivoji (instancami) družbene strukture.

Za izvenekonomske reguliranje ekonomije je značilno, da se delo ne stimulira na ekonomski način, temveč na moralni, ideološki ali pa celo fizično prisilen način. S tem smo odprli še neko drugo vprašanje, in sicer vprašanje, ali niso v razvoju socialističnih družb obstajale tudi faze, v katerih je dominirala ideološka instanca. Sama revolucija in pa krajše obdobje po revoluciji je faza, v kateri se ideologija, če že ne postane dominantna instanca, vsaj prepleta s politiko.¹¹ »Birokratizacija« družbene strukture pa pomeni, da je politika (vodenje, izvrševanje, samo funkcioniranje političnih aparatov) postala dominantna instanca. Za obdobja ideološke dominacije (reformacija, dvajseta leta v SZ, kulturna revolucija, cionizem, islamska revolucija itd.) je značilna ostra ideološka diferenciacija. Družbena grupiranja in akcije se izvršujejo iz ideološke motiviranosti. V obdobjih, za katera je značilna dominacija politike, gre predvsem za delitev politične moči. Za razliko od ideološke dominacije (za katero je značilno, da se pojavijo »velike« ideologije, t.j. ideologije, ki zagrabijo množice: maoizem, titoizem, leninizem itd.) je politična dominacija veliko bolj »pragmatična« (pa čeprav se odeva v plašč ideoloških utemeljitev). S tega stališča se nagibamo k temu, da v stalinizmu bolj vidimo dominacijo politike kot pa ideologije. Stalinizma sploh ni mogoče razumeti kot dominacijo ideologije (skoraj vse pglavitne politične ideje je Stalin prevzel od svojih »nasprotnikov«), stalinizem je fenomen, ki se je odigral na političnem nivoju, na nivoju delitve moči (odstranitev kakršne koli potencialne politične opozicije, nosilcev boja za oblast, pri čemer so bile ideološke opredelitve povsem drugotnega pomena).

Seveda pa ni dopustno, da bi pojem politike zreducirali na državno oblast. V tem primeru bi si onemogočili, da zastavimo vprašanja kot: odnos ekonomije in podružbljene (ne-državne) politike, odnos ekonomije in samoupravljanja itd.

Čeprav na kratko, je treba ob Poulantzasovi opredelitvi instanc družbene strukture na ekonomsko, politično, ideološko, teoretsko itd. instanco zastaviti vsaj še dvojje vprašanj:

1. ali v družbah, ki so se formirale kot nacionalne skupnosti, instanca nacionalnosti obstoji kot samostojna instanca?

2. Kakšna je funkcija znanosti v razvoju sodobnih družb?

V družbah, ki so se formirale kot nacionalne skupnosti, se ekonomija, politika in ideologija (kultura) ne pojavljajo samo kot polje razrednih odnosov, temveč tudi kot povezujoče polje nacionalne ekonomije, nacionalne države in nacionalne kulture. Ko govorimo o artikulaciji načinov proizvodnje, ima to govorjenje dvojni pomen: prvič gre za artikulacijo načinov proizvodnje, ki se je razvila znotraj določenega naroda (v tem primeru bi lahko govorili o narodu kot dominantni instanci), drugič pa za artikulacijo proizvodnih načinov, ki ima transnacionalno naravo (v tem primeru je ekonomija dominantna instanca).

Če govorimo o znanosti kot eni od možnih instanc družbene strukture (govorimo o poznanstvenitvi družbe, o znanosti kot gibalni sili razvoja družbe itd.), potem je treba vsaj grobo razmejiti pojme znanost-ideologija-politika. Ena od pomembnih razlik med znanostjo in ostalima dvema instancama zadeva njihov vrednostni status. Medtem ko sta ideologija in politika vrednostni (težita za določenimi cilji, vrednotami), znanost razkriva bivajoče strukture (in si s tem omogoča tudi predvidevanje) in je kot taka vrednostno neodvisna. Kolikor pa razvoj družbe razumemo kot vrednoten razvoj, znanost ne more nikdar postati dominantna instanca, je samo instanca, ki jo lahko uporabljajo druge vrednostne instance, ki se lahko ravno zaradi vrednostne opredeljenosti menjujejo med seboj.

III.

Ernesto Laclau razvija svoj koncept proizvodnih načinov predvsem za potrebe analize fevdalizma in kapitalizma v Latinski Ameriki.¹² Laclau razlikuje proizvodne načine in ekonomski sistem. »Z načinom proizvodnje razumemo integriran kompleks družbenih proizvodnih sil in odnosov, ki so povezani z določenim tipom lastništva nad sredstvi za proizvodnjo.« (cit. po prevodu, str. 181). Od vseh odnosov so najpomembnejši tisti, ki so povezani z lastništvom nad sredstvi za proizvodnjo; ti odnosi določajo oblike »tokov ekonomskega presežka« in stopnjo delitve dela, kar predstavlja osnovo specifične sposobnosti razvoja proizvodnih sil. Z načinom proizvodnje Laclau označuje logično in medsebojno koordinirano artikulacijo: »1. določenega tipa lastništva nad sredstvi za proizvodnjo; 2. določene oblike prisvajanja ekonomskega presežka; 3. določene stopnje razvoja delitve dela; 4. določenega nivoja razvoja proizvodnih sil.« (str. 181) Po mnenju Laclaua ne gre za navadno opisno naštevaje izoliranih »faktorjev«, temveč za celoto, ki je določena s svojo medsebojno povezanostjo.

Laclau razlikuje način proizvodnje in ekonomski sistem. Z ekonomskim sistemom označuje medsebojne odnose različnih sektorjev gospodarstva ali različne proizvodne enote na regionalnem, nacionalnem ali svetovnem nivoju, ki lahko kot konstitutivne elemente vključujejo različne načine proizvodnje – s pogojem, da gre vedno za celoto – in to tako, »da začnemo z elementi in preko zakonov razvoja konstituiramo enotnost različnih manifestacij« (navedeno delo, str. 34–35). Dejavnik, ki vzpostavlja enotnost ekonomskega sistema in njegovih »zakonov razvoja«, ni način proizvodnje, temveč ekonomski sistem sam. Način proizvodnje pri Laclau ne vključuje zakonov razvoja, ti zakoni se pojavljajo šele na nivoju ekonomskega sistema. Medsebojni odnosi različnih načinov proizvodnje niso zajeti v opredelitev načinov proizvodnje in zato pripadajo nivoju ekonomskega sistema. Ker pa Laclau ne poskuša definirati zakonov razvoja ekonomskega sistema, ostaja odprto vprašanje o odnosih načinov proizvodnje in ekonomskega sistema in o odnosih med strukturnim (sinhronim) ter razvojnim (diahronim) pomenom obeh pojmov. Svoje razlikovanje med načinom proizvodnje in ekonomskim sistemom skuša Laclau opreti na Marxove analize v *Kapitalu*:

»Ko Marx v I. knjigi *Kapitala* analizira proces proizvodnje presežne vrednosti in akumulacije kapitala, opisuje kapitalističen način proizvodnje. Po drugi strani, ko analizira menjavo I. in II. oddelka in uvaja takšne probleme kot so izvor trgovskega profita, opisuje ekonomski sistem« (navedeno delo, str. 35).

Svojo analizo fevdalizma in kapitalizma v Latinski Ameriki Laclau umešča v teoretične okvire, ki so določeni z njegovimi definicijami fevdalnega in kapitalističnega načina proizvodnje:

»Fevdalni način proizvodnje je tisti, v katerem se proizvodni proces vrši na naslednji način: 1. ekonomski presežek ustvarja delovna sila, ki je izpostavljena izvenekonomski prisili; 2. ekonomski presežek si ne prisvajajo neposredni proizvajalci, temveč nekdo drug; 3. lastništvo nad sredstvi za proizvodnjo je v rokah neposrednih proizvajalcev.« (str. 182)

Osnovno slabost te Laclauove definicije fevdalnega načina proizvodnje vidimo v tem, da ta definicija izpušča nekatere elemente, ki jih je Laclau označil kot elemente vsakega načina proizvodnje. V tej opredelitvi povsem manjka 3. in 4. element definicije načinov proizvodnje (stopnja razvoja delitve dela in določen nivo razvoja proizvajalnih sil). Zaradi tega tudi ni jasno, ali se nek določen (npr. fevdalni) način proizvodnje lahko ali ne more opredeliti samo z ekonomskim presežkom in brez delitve dela in razvojne stopnje proizvajalnih sil (če pri tem popolnoma pustimo ob strani, ali nista to samo dve različni oznaki za eno in isto stvar: tudi v tem pogledu ni mogoča enosmiselna sodba, saj ni definiran niti razvoj delitve dela – ali gre za tehnično ali družbeno delitev dela – niti razvoj proizvajalnih sil (materialnih sil kot tudi človeških)). Temeljna vsebinska problematičnost Laclauove opredelitve fevdalnega načina proizvodnje zadeva element, ki ga navaja pod točko 3 (lastništvo nad sredstvi za proizvodnjo je v rokah neposrednih proizvajalcev). To je tudi tisti element, po katerem se fevdalni način razlikuje od sužnjelastniškega (antičnega) načina. Kaj misli Laclau, ko piše, da so sredstva za proizvodnjo v fevdalizmu lastnina neposrednih proizvajalcev? Skoraj gotovo je, da s pojmom lastnina sredstev za proizvodnjo ne misli na lastnino zemlje.

Če bi Laclau zemljo štel za delovno sredstvo, bi nikakor ne mogel napisati, da je za fevdalni način proizvodnje bistveno, da je neposredni proizvajalec lastnik proizvajalnih sredstev. Za fevdalni način proizvodnje je ravno bistveno, da neposredni proizvajalec ni lastnik zemlje in je skoraj nebistveno, ali poseduje ali ne nekaj preprostih ročnih delovnih orodij.¹³ Rekli bi lahko celo, da je lastnina delovnih sredstev (orodij) toliko manj pomembna, kolikor nižja je stopnja razvoja proizvajalnih sil, in toliko pomembnejša je lastnina zemlje. Podobne slabosti ima tudi Laclauova opredelitev kapitalističnega načina proizvodnje.

»V kapitalističnem načinu proizvodnje je ekonomski presežek ravno tako predmet privatnega prilaščanja, toda za razliko od fevdalizma je lastništvo nad sredstvi za proizvodnjo ločeno od lastništva nad delovno silo: to tudi omogoča spreminjanje delovne sile v blago in s tem tudi nastajanje mezdnega odnosa.« (str. 182)

Osnovne predpostavke te Laclauove opredelitve kapitalističnega načina proizvodnje so prisotne že v opredelitvi fevdalizma. Samo kot vprašanje, ki bi seveda zahtevalo obširnejše razvijanje, postavljamo tezo, da je za fevdalizem značilen nek prisilno-najemni (ne mezdni) odnos med lastnikom zemlje in neposrednim proizvajalcem, pri čemer se prisvajanje presežnega dela izvršuje z izvenekonomsko prisilo. Šele agrarne reforme, ki so jih izvedle buržoazne revolucije, so ustvarile sloj kmetov – neposrednih proizvajalcev – lastnikov zemlje in delovnih sredstev – sloj, ki je v procesih ekonomske diferenciacije izgubil lastnino nad zemljo in postal lastnik svoje delovne sile.¹⁴

Ne glede na vse te teoretične slabosti Laclauove koncepcije načinov proizvodnje pa so Laclauove teze o fevdalni in kapitalistični naravi dežel Latinske Amerike vredne, da jih na kratko prikažemo. Laclau se zoperstavlja tistim, ki menijo, da so se latinskoameriške družbe zgodovinsko konstituirale kot fevdalne in da so

takšne ostale do danes. Zagovorniki te teze menijo, da so te družbe zaprte, tradicionalistične, odporne do sprememb, in da se niso integrirale v svetovno gospodarstvo. Ker te družbe niso dosegle kapitalistične faze, se nahajajo na pragu buržoazno-demokratskih revolucij, ki bodo šele ustvarile pogoje kapitalističnega razvoja in presegle fevdalno stagnacijo. Andre Gunder Frank (*Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York 1967 in *Underdevelopment¹⁵ and Revolution*, New York 1969), čigar koncept Laclau v veliki meri prevzema, je eden od glavnih zagovornikov teze, da je Latinska Amerika bila od samega začetka kapitalistična, saj je bila že v kolonialnem obdobju popolnoma vključena v svetovno tržišče. Sedanja zaostalost (nezadostna razvitost, ne pa nerazvitost) je posledica odvisnosti, ki je nastala z vključitvijo v svetovno tržišče. Te družbe so popolnoma kapitalistične. Nesmiselno se je zato zavzemati za buržoazno-demokratske revolucije, treba se je boriti neposredno za socializem proti buržoaziji, ki je popolnoma integrirana z imperializmom.

Frank razvija naslednje teze: 1. Napačno je stališče, da se v vsaki deželi ekonomski razvoj vrši skozi isto zaporedje faz, ali da se nerazviti narodi danes nahajajo v istem obdobju, v katerem so nekoč bile danes razvite dežele. 2. Napačno je današnje nerazvitost imeti za enostaven odraz ekonomskih, političnih, kulturnih struktur same nerazvite dežele. Nerazvitost je zgodovinski proizvod odnosa nerazvitih satelitov in razvitih dežel. Razvite dežele so uničevale in popolnoma spremenile prejšnje vitalne družbene in ekonomske sisteme teh družb in jih pretvorile v izvore akumulacije kapitala.

Proces povečevanja nezadostne razvitosti, povečevanja siromaštva je tekel vzporedno z vključevanjem teh dežel v razviti kapitalistični sistem.¹⁶ 3. Zavrniti je treba konvencionalno »dualistično« razlago, po kateri naj bi nerazvite dežele imele dvojno strukturo: moderen, razvit sektor, ki je pod vplivom kapitalističnih odnosov, in izoliran, nerazvit, fevdalen, predkapitalističen sektor. Frank meni, da je ta dualizem čista izmišljotina. Kapitalistični odnosi so v zadnjih stoletjih do kraja prodrli celo do na videz najbolj izoliranih sektorjev nerazvitih dežel. S to tezo Frank zanika možnost soobstoja različnih, med seboj relativno neodvisnih načinov proizvodnje. Če že obstojijo različni načini proizvodnje, potem so vedno določeni z dominantnim načinom proizvodnje. 4. Shema metropola-satelit ni veljavna samo za odnose med narodi, veljavna je tudi znotraj posamezne dežele: razvita središča – nerazvita področja. Ta teza priteguje v diskusijo »klasične« teme odnosa med »mestom« in »vasjo«, monocentričnega in policentričnega, enakega in neenakega razvoja znotraj posamezne dežele. 5. Sateliti so doživljali svoj največji razvoj (tudi svojo kapitalistično rast) edino takrat, kadar se je zmanjševala njihova povezanost z metropolami. Čim pa se poveča povezanost z metropolami (notranjimi ali zunanjimi), razvoj satelitov preneha. To je fantastična teza, ki bi jo bilo treba preveriti tako z ekonomsko-teoretične plati (s posledicami delovanja zakona vrednosti; zakonov akumulacije kapitala) kot tudi z empiričnimi podatki. Kolikor ta teza drži, bi se morala na njej utemeljiti povsem drugačna strategija nerazvitih predelov znotraj neke dežele kot tudi nerazvitih dežel v celoti.

V nasprotju z dualistično tezo Frank meni, da je bila Latinska Amerika kapitalistična že od 16. stoletja, ko so jo kolonializirale evropske sile. Najoddaljenejši kraji in najbolj izolirani predeli so bili od 16. stoletja naprej vključeni v obči proces blagovne menjave. O fevdalizmu bi se lahko govorilo samo, če bi se dalo dokazati, da so najbolj nerazviti predstavljali »zaokrožen univerzum, v katerem je prevladovalo naturalno gospodarstvo« (str. 167/168). Tega pa ni mogoče dokazati; od časov kolonialnega osvajanja predstavlja kapitalizem osnovo latinsko-ameriških družb in izvor njihove nerazvitosti. Osnovno teoretično slabost Frankovih idej vidi Laclau v tem, da Frank napačno definira kapitalizem.¹⁷ Frankova definicija kapitalizma kot sistema za proizvodnjo za tržišče, sistema, v katerem

profit predstavlja motiv proizvodnje, in sistema, v katerem si profit prilašča nekdo, ki ni neposredni proizvajalec, se zdi Laclau nezadostna. Frank iz svoje definicije izključuje proizvodne odnose, kapitalizem izenačuje z blagovno proizvodnjo, zato bi po Franku sledilo, da »od neolitske revolucije naprej obstoji samo kapitalizem« (str. 171). Laclau skuša definirati kapitalizem sledeč Marxovemu razumevanju kapitalizma kot določenega načina proizvodnje. Za Marxa je akumulacija trgovskega kapitala združljiva z najrazličnejšimi načini proizvodnje. Za Marxa je proizvodnja samo formalno kapitalistična, če so v proizvodnji, ki ima sicer vsa druga obeležja kapitalističnega načina, prisotni proizvodni odnosi (suženjstvo črncev, fevdalni odnosi odvisnosti), ki preprečujejo, da bi se delovna sila pojavljala kot »svobodna« mezdna delovna sila, delovna sila kot blago. Zato ni mogoče zagovarjati Frankove teze, da je kapitalizem obstajal od 16. stoletja naprej. V tem obdobju ni obstajalo svobodno delo, obstajala je fevdalna, cehovska odvisnost. Obstoj trgovskega sloja, ki je nastal s prekomorsko trgovino, ne zanika tega dejstva. Sklicujoč se na delo E. J. Hobsbawna: *The Crisis of the 17th Century* (1954) Laclau trdi, da šele 17. stoletje predstavlja obdobje »začetka prehoda« v kapitalistični način proizvodnje. Ekonomska ekspanzija v 15. in 16. stoletju se vrši še vedno v okviru fevdalnih odnosov, v okviru koeksistence trgovskega kapitala in predhodnih načinov proizvodnje. Z empiričnimi podatki se lahko po Laclau dokaže, da v 16. stoletju neposredni proizvajalci v Latinski Ameriki niso bili odvojeni od lastnine nad sredstvi za proizvodnjo, ravno tako pa je obstajala izvenekonomska prisila odzemanja presežnega dela. Ta predkapitalistični značaj obstoječih proizvodnih odnosov je bil združen z blagovno proizvodnjo (t.j. proizvodnjo za tržišče). Širjenje tržišča je krepilo ta značaj odnosov in delovalo dezintegrativno na fevdalizem. Proces v Latinski Ameriki je bil podoben procesu v Vzhodni Evropi od 16. stol. naprej, ko je prišlo do povečanega izvoza surovin na Zahod. Ta proces (širjenje zunanjega tržišča) je bil osnova refevdalizacije perifernih področij.¹⁸

Laclau meni, da še danes polfevdalni odnosi predstavljajo bistveno obeležje latinskoameriškega podeželja. Šele s koncem 19. stoletja se začenja proces proletarizacije, proces, ki pa še daleč ni dokončan. Trditi, da so odnosi v agrarnem sektorju fevdalni, po Laclau ne pomeni zagovarjati dualistične koncepcije. Dualistična koncepcija meni, da bi moral agrarni sektor šele postati kapitalističen. Laclau se dualizmu izogne s tem, da meni, da je treba »nastopiti proti sistemu kot celoti in pokazati, da obstoji neločljiva enotnost med vzdrževanjem fevdalne zaostalosti in navideznim napredkom buržoaznega dinamizma« (str. 180). S tem pa se lahko zavrne tudi teza, da razvoj ustvarja nerazvitost. Ta teza izenačuje fevdalizem s stagnacijo in zaprtim gospodarstvom, kapitalizem pa z dinamizmom in napredkom. To so navidezne in ne bistvene značilnosti. Bistveni so proizvodni odnosi, ne glede na to, da lahko tudi fevdalizem, če se vključi v mednarodno menjavo, postane dinamičen in odprt. Ena od glavnih težav Frankove teze o odnosu odvisnosti med metropolo in sateliti, teze, ki ravno tako temelji na predpostavki, da razvitost potrebuje in ustvarja nerazvitost, je v tem, da se teoretično in empirično da težko dokazati, »da vzdrževanje predkapitalističnih odnosov proizvodnje predstavlja inherenten pogoj procesa akumulacije kapitala v metropolskih deželah.« (str. 184). Proces akumulacije kapitala je odvisen od profitne stopnje. Le-to pa določa stopnja presežne vrednosti in organska sestava kapitala. Povečevanje organske sestave kapitala je pogoj kapitalistične ekspanzije. Profitna stopnja zato dolgoročno gledano kaže tendenco zniževanja. Zato je kapital zainteresiran, da se seli tja, kjer je visoka profitna stopnja, t.j. tja, kjer je delovne sile v izobilju in poceni. Če pa ta delovna sila živi še v predkapitalističnih odnosih, v katerih obstojijo tudi oblike izvenekonomske prisile, toliko bolje. Če bi se dalo dokazati, da so investicije v nerazviti agrarni sektor ustvarjale visoke profitne stopnje ravno zato,

ker so v tem sektorju obstajali predkapitalistični odnosi, bi se dalo tudi dokazati, da je ekspanzija industrijskega kapitalizma v metropolskih deželah odvisna od vzdrževanja predkapitalističnega načina proizvodnje.¹⁹ »Ritem te akumulacije je odvisen od povprečne profitne stopnje, nivo te stopnje pa je odvisen od konsolidacije in ekspanzije predkapitalističnih odnosov na perifernih področjih« (str. 186). Vendar pa se po Laclauovem mnenju danes te razmere spreminjajo. Velik porast proizvodnosti dela v sedanjem stadiju monopolističnega kapitalizma vodi do tega, da »predkapitalistična nadeksploatacija delovne sile postaja neenokomična, oziroma da se investiranje koncentrira v metropolskih deželah« (str. 187). Ne glede na to, da za definitiven odgovor (Laclau meni, da so njegove teze bolj sugestivne kot dokončne) manjkajo empirični pokazatelji, pa nobena marksistična diskusija ne bi smela mešati dveh pojmov: funkcioniranje kapitalističnega načina proizvodnje in udeleževanje v svetovnem kapitalističnem sistemu. Laclau je s svojo razlago – in treba je reči, da pri tem mnogo dolguje Franku, pa čeprav se mu včasih zoperstavlja: najprej zavrne tezo, da je nerazvitost rezultat razvitosti, kasneje pa to tezo sam sprejme – odprl številna teoretična vprašanja. Naše pripombe k Laclauovi razlagi bi lahko na kratko formulirali takole:

Za razumevanje družbene strukture družb, ki so razpete med fevdalizmom in kapitalizmom, ni zadostno, da se razvije samo koncept produkcijskih načinov. Ravno fevdalizem in kapitalizem imata dve popolnoma različni dominaciji političnega nivoja. Fevdalizem se v novejših marksističnih analizah sploh definira kot družbena struktura, v kateri zaradi posebnosti načina produkcije pride do dominacije političnega nivoja. Kapitalizem pa je družbena struktura, v kateri način produkcije deluje čisto ekonomsko. Šele pritegnitev instance političnega v koncept bi omogočila analizo specifične hierarhije politične moči, političnih elit in tudi politične brezpravnosti množic, brezpravnosti, zaradi katere lahko politične elite zamenjujejo ena drugo, pa vendar ne pride do sprememb. Višina mezde in dolžina delovnega dne kot osnovna elementa povprečne profitne stopnje nikakor nista čisti ekonomski kategoriji. To sta elementa, ki sta rezultat večstoletnega boja proletariata za svoje pravice (Marx). Ta boj pa ima nekatere povsem drugačne značilnosti v družbi, v kateri obstoji izvenekonomska (pri)sila prisvajanja presežnega dela, kot pa v družbi, v kateri delovna sila nastopa kot »svobodno« blago in v kateri je politični nivo samo neko drugo prizorišče srečanja med kupcem in prodajalcem delovne sile. Koncept artikulacije načinov proizvodnje je kot analitičen pristop k preučevanju stvarnih razmer v neki deželi nezadosten, če se ga ne poveže z analizo družbenih skupin (razredov in slojev) in če se v analizo ne pritegne tudi političnih in ideoloških instanc.

IV.

Za Emmanuela²⁰ »temeljno protislovje« sodobnega sveta ni nasprotje buržoazija-proletariat, temveč nasprotje »buržoaznih« in »proletarskih« narodov. Dоследno temu Emmanuel pogosto govori o »delavski aristokraciji«, »proletarski buržoaziji«, »nizki internacionalistični zavesti«, »nizkem revolucionarnem značaju delavskega razreda v razvitih kapitalističnih deželah« (»mednarodna proletarska solidarnost postaja zgodovinski nesmisel«, str. 218; »v razvitih kapitalističnih deželah obstoji skupna fronta, če že ne solidarnost, delavcev in kapitalistov, fronta, ki je usmerjena proti revnim deželam . . . Delavci najbolj razvitih kapitalističnih dežel so v prvi liniji borbe za obrambo nacionalnih interesov«, str. 210; »upanje, ki ga je revolucionarni marksizem polagal v mednarodno solidarnost delavcev, je bilo v zadnjih letih tolikokrat izneverjeno, da je morda že čas, da se osvobodimo tega tabuja«, str. 207). Nosilci revolucionarne akcije proti kapitalizmu postajajo danes eksploatirane mase v nerazvitih deželah. Da bi razložil neenako mednarodno menjavo in eksploatacijo, ki se preko nje vrši, Emmanuel najprej

analizira formiranje cen v mednarodni menjavi. Emmanuel kaže, da je mednarodna vrednost samo poseben primer splošnega zakona formiranja vrednosti in da jo je možno razložiti s teorijo delovne vrednosti oziroma cene proizvodnje. Kakšne so razlike v formiranju vrednosti v nacionalni ekonomiji in v formiranju vrednosti v mednarodni menjavi? Če bi bili pogoji formiranja vrednosti v obeh primerih enaki, bi mednarodna vrednost sploh ne bilo nekaj specifičnega. Njegova osnovna predpostavka (»realna hipoteza«, str. 88) je, da mednarodno menjavo karakterizira »odsotnost konkurence faktorja delo (kar) dopušča različne stopnje presežne vrednosti, medtem ko konkurenca faktorja kapital vodi do tendence izenačevanje profitnih stopenj.« (str. 89) To pomeni, da je »mezda neodvisna variabla sistema« (str. 99):

»Mezde se razlikujejo po geografskih področjih neodvisno od fluktuacije cen. So rigidne in izrazito stabilne v času. V zadnjih dvajsetih letih so cene kave, bakra in sladkorja fluktuirale v razponu od ena do tri, včasih pa celo več. Kar pa zadeva mezde v deželah, ki proizvajajo te proizvode, ni bila registrirana nikakršna ustrezna variacija niti karkoli, kar bi ji bilo podobno. V toku vseh treh evolucij in celo revolucij gvinejski, ugandski, brazilski ali katanski delavec še naprej dobiva mezdo, ki je lahko brez velike napake ocenjena na 5 centov ameriškega dolarja na uro, medtem ko je enak ameriški ali evropski delavec v tem obdobju zaslužil 20, 30 ali 40 krat toliko in to različno glede na dežele in nikakor ne glede na fluktuacijo cen.« (str. 101/102)

V tem istem obdobju je imel gvinejski, ugandski, brazilski kapitalist dobra in slaba leta, vendar je ob koncu tega obdobja dobil nekaj, »kar ni daleč od povprečne mednarodne profitne stopnje« (str. 102). Nizke cene proizvodov revnih dežel niso posledica večje racionalizacije proizvodnje, temveč nizkih mezd, izkoriščanja ženskega in otroškega dela, odsotnosti socialnih dodatkov, skratka socialnega dumpinga. V najizrazitejših primerih se povsem jasno vidi, da gre za srečanje zapadne produktivnosti in »eksotičnih« (nizkih) mezd: »Ekstraprofit iz neenake menjave v skrajni konsekvenci izhaja iz sposobnosti nerazvitega dela človeštva, da uporablja orodje naše epohe, medtem ko je še vedno daleč od tega, da bi imel potrebe naše epohe« (str. 106).

V času, ko so mezde varirale od dežele do dežele v odnosu 1 do 2, je bilo morada legitimno predpostavljati, da bi fluktuacija cen bila osnova razlik v mezdah. Ko pa mezde začno varirati v odnosu 1 do 30 in ko varirajo samo v prostoru, medtem ko so skrajno konstantne v času, je treba končno priznati, da so mezde zares »neodvisne variable sistema«. Marx je mezdo definiral kot vrednost delovne sile, le-to pa s povprečnim obsegom nujnih življenjskih dobrin. Ta obseg pa je »proizvod zgodovine«: odvisen je od »kulture stopnje posamezne dežele«. V nasprotju z ostalim blagom vrednost delovne sile vsebuje »zgodovinski in moralni element«:

»Vrednost delovne sile je, kar zadeva njeno determinacijo, velikost, ki je neposredno etična; je ekonomska samo na posreden način, na osnovi delovanja moralnega in zgodovinskega elementa, ki je sam v skrajni liniji ekonomsko determiniran.« (str. 152)

Med velikostjo mezd in stopnjo ekonomskega razvoja ne obstoji neposredna vzročno-posledična zveza. Avstralija, Nova Zelandija, Kanada, Danska, Nizozemska so dokaz, da obstoji »možnost obstoja visokih mezd pred tehničnim napredkom in industrializacijo« (str. 156). Med mezdo in razvojem obstoji dialektična interakcija. Skozi neekvivalentno menjavo revne dežele izgubljajo velik del svojega presežka, s tem pa izgubljajo tudi sredstva svoje akumulacije in rasti. Omejenost in stagnacija njihovega trga povzroča, da ga kapital zapušča, nastaja nezaposlenost, kar vrši dodaten pritisk na mezde.

»Vrednost delovne sile revnih dežel se še bolj zmanjša, celo v isti meri, v kateri se mezde v drugih deželah povečajo, odnosi menjave pa se poslabšajo . . . (zaradi) manjše cene delovne sile je povečevanje fiksnega kapitala neekonomično . . . Povprečni organski sestav kapitala je v navedeni deželi istočasno izpod povprečnega svetovnega organskega sestava, a še bolj iz-

pod povprečnega organskega sestava industrializiranih dežel, kar je poseben in neodvisen mehanizem transferja vrednosti siromašnih v bogate dežele. Siromaštvo ustvarja siromaštvo.« (str. 165)

Charles Bettelheim je svoje poglede razvil v kontekstu polemike z Emmanuelom.²¹ Bettelheim meni, da neenakosti med deželami ni mogoče zadovoljivo pojasniti z neenako menjavo. Takšna analiza je omejena samo na menjavo in ne more podreti do vzrokov, zakaj do neenake menjave sploh pride. Le teoretični pristop, ki je usmerjen v analizo načinov proizvodnje, lahko odgovori na navedeno vprašanje:

»Tisto, kar je dejansko pomembno, je razvoj notranjih protislovnosti (ekonomskih, političnih in ideoloških) med ljudskimi množicami, ki so podvržene vse bolj nevzdržnemu izkoriščanju, in privilegirane manjšine, ki je povezana z imperializmom in protežirana z nje-gove strani...« (Bettelheim v delu A. Emmanuela: *Neenaka menjava* II., str. 129).

Emmanuelov interes za analizo proizvodnje je omejen na analizo »faktorjev proizvodnje« in nagrajevanje »faktorjev«. Pojem »faktorji proizvodnje« pa ni identičen z Marxovim pojmom proizvajalnih sredstev. Emmanuel meni, da različne oblike proizvodnje vključujejo različne »faktorje proizvodnje« in da se jih tudi različno nagrajuje (enostavna blagovna proizvodnja naj bi vključevala in nagrajevala samo »faktor« živo delo, kapitalistična proizvodnja pa še »faktor« konstantni kapital). Bettelheimovo vztrajanje na Marxovem stališču, da so delovna sila (živo delo) in sredstva za proizvodnjo (predmeti dela in sredstva za delo) prisotni v vsakem procesu proizvodnje ne glede na njegovo družbeno obliko, ni ortodoksno ponavljanje znanih Marxovih stališč, temveč je teoretska osnova, ki Bettelheimu omogoča, da pokaže povsem konkretne slabosti v Emmanuelovi konstrukciji, ki temelji na »faktorjih proizvodnje«. Zamenjava koncepta proizvodnih odnosov in proizvajalnih sil s konceptom »faktorjev proizvodnje« ima pomembne teoretske konsekvence. Koncept »faktorjev proizvodnje« Emmanuela vodi predvsem v sfero »nagrajevanja« faktorjev in menjave. S tem pa postane »polje monetarnih fenomenov... izolirano od prostora proizvodnih odnosov in proizvajalnih sil« (str. 140). Zaradi tega se Emmanuel tudi ne loteva analize odnosov med različnimi načini proizvodnje, njegova pozornost je usmerjena v neenako menjavo med posameznimi deželami. Ker Emmanuel ne prizna Marxovega koncepta proizvajalnih sil in proizvodnih odnosov, skuša neenakost menjave razložiti samo na osnovi neenakih mezd. Nepriznavanje sredstev za proizvodnjo kot »nujne materialne osnove vsake proizvodne aktivnosti (ne glede na njeno družbeno obliko)« (str. 140), izključitev konstantnega kapitala iz analize zakona vrednosti vodi do tega, da mora Emmanuel opustiti tudi Marxov koncept organske sestave kapitala in Marxove sheme reprodukcije.

Marxov koncept organske sestave kapitala ni nekakšen model, ki bi vseboval »neodvisne variable«. Marxov koncept organske sestave kapitala je nerazdružljivo povezan s konceptom proizvajalnih sil in proizvodnih odnosov. Ekonomske neenakosti zato ne moremo zadovoljivo pojasniti z neenako menjavo. Ekonomska neenakost ima svoj izvor v neenaki organski sestavi kapitala, »neenakost organskih sestavov... pa je posledica neenakosti razvoja proizvajalnih sil.« (str. 143) Ker sta iz Emmanuelovega »modela« izključeni kategoriji proizvajalne sile in organski sestav kapitala, ta model tudi ne more ničesar povedati o materialnih in družbenih pogojih, ki determinirajo tako neenakost mezd kot tudi neenakost cen. Ker pa so mezde za Emmanuela »neodvisne variable«, tudi ne more videti »zakonitega odnosa« mezd in proizvajalnih sil. Ker se mezde pojavljajo pri Emmanuelu kot »neodvisna variabla« ali »eksogena variabla«, se zdi, da se spremembe mezd lahko dogajajo neodvisno od sprememb v odnosih proizvodnje in sprememb proizvajalnih sil. Mezde ni mogoče obravnavati kot neodvisne variable, čeprav lahko govorimo o »relativni nedeterminiranosti« mezde. Mezde so izpostavljene

določenemu številu ekonomskih, pa tudi političnih in ideoloških determinacij (historičen in moralni element mezde, o katerem govori Marx, rezultati razrednega boja itd.). V okviru določene kompleksne socialne formacije so mezde na nivoju ekonomije determinirane tako s produktivnostjo dela kot tudi z obstojem nekapitalističnih načinov proizvodnje. Bettelheim meni, da so v nizkoindustrializiranih deželah kapitalistični odnosi kombinirani z nekapitalističnimi odnosi. Mnogo mezdnih delavcev ne živi izključno od mezd in torej niso »čisti mezdni delavci«, temveč so vključeni v odnose proizvodnje, ki niso kapitalistični. V takšnem primeru je mezda »dopolnilni dohodek«. Odnosi med mezdo in stroški obnavljanja delovne sile se zato modificirajo. Del stroškov obnavljanja delovne sile ta vrsta delavcev pokriva s kmetijskim delom v okviru družine. Bettelheim opozarja, da je bil že Engels (v *Stanovanjskem vprašanju*) pozoren na takšne primere, še posebno v primeru delavcev-kmetov.

Nevezdržnost Emmanuelovega razumevanja mezde kot neodvisne variable se kaže v njenih konsekvencah. Če mezde niso povezane z organsko sestavo kapitala, s konstantnim kapitalom, t.j. s sredstvi za proizvodnjo, potem se zdi, da lahko dežele z nizkorazvitimi proizvodjalnimi silami svojo nerazvitost, siromaštvo in nenako menjavo odpravijo s tem, da povečajo mezde:

»Narava in specifična kombinacija proizvodjalnih sil in proizvodnih odnosov v revnih deželah, ki so pod okriljem kapitalističnih svetovnih odnosov, je tisto, kar ustvarja objektivno osnovo revščine določenih dežel, dominiranih dežel, in kar pojasnjuje tudi nizke mezde in »neenako menjavo«, ki lahko eventualno iz tega izvira. Da bi se trajno odpravila »neenaka menjava«, ni drugega sredstva kot to, da se spremeni ta objektivna osnova, da se odstranijo odnosi proizvodnje, ki ovirajo razvoj proizvodjalnih sil.« (str. 147)

Bistvena ovira za razvoj proizvodjalnih sil je svetovna dominacija kapitalističnega načina proizvodnje. Gre za kompleksno dominacijo: ekonomsko, politično in ideološko. Na osnovi te dominacije je nastala takšna mednarodna delitev dela, ki neizogibno polarizira razvoj svetovnih proizvodjalnih sil. Polarizirani razvoj je povezan s tendenco k centralizaciji, ki je svojstvena kapitalističnemu načinu proizvodnje. Nestrukturirana heterogenost svetovne stvarnosti, kakršna je vladala pred nastankom kapitalizma, je spremenjena na temelju tendenc k industrijski in finančni centralizaciji. Nastaja protislovje med dominirajočim polom svetovnega gospodarstva in njegovim dominiranim polom. Proizvodni odnosi in proizvodjalne sile na dominiranem polu so vse bolj podrejene potrebam razširjene reprodukcije kapitala na dominiranem polu. To lahko²² vodi do nazadovanja ali propada produkcije določenih dežel (npr. v Indiji je bilo v obdobju angleške kolonializacije uničeno njeno nekdanj cvetoče poljedelstvo). Bettelheim seveda ne more zaobiti vprašanja o nastajanju te polarizacije in dominacije. Čeprav temu vprašanju ne posveča večje pozornosti, pa se vseeno izkaže neprenehna aktualnost vprašanja o prehodu iz fevdalizma v kapitalizem. Koncept artikulacije načinov proizvodnje, koncept »neenake menjave«, koncept mednarodne delitve dela na osnovi zakona vrednosti se, vsakokrat ko se začne spraševati, kako je nastajala dominacija enega načina nad drugim, ene dežele nad drugo, srečuje z vprašanjem, zakaj so nekatere dežele prej kot druge izvršile prehod od fevdalizma v kapitalizem.

Iz specifičnih značilnosti fevdalizma v Evropi (Bettelheim trdi, da so po novejših zgodovinskih raziskovanjih podobne značilnosti bile samo še v Japonski), iz sprememb, ki so v Evropi nastale ob koncu srednjega veka in v začetku renesanse, lahko razložimo hiter razvoj kapitalističnega načina proizvodnje ravno v deželah Zahodne Evrope.

Polarizirani razvoj je še dodatno ojačan s politično in ideološko dominacijo razvitejših kapitalističnih dežel. Ta dominacija v nerazvitih deželah »konsolidira dominacijo družbenih razredov, ki ne morejo igrati aktivne vloge v razvoju proizvodjalnih sil teh dežel.« (str. 149). Ta vrsta razredne dominacije je naddetermi-

nirana z dominacijo imperialističnih ideoloških in političnih odnosov, ki vežejo vladajoče razrede²³ nerazvitih dežel z interesi velikih industrijskih dežel. Neena-komeren razvoj je pogoj kapitalističnega načina proizvodnje. Zakon vrednosti ne deluje samo znotraj posameznih nacionalnih ekonomij, temveč tudi med njimi. V samem načinu kapitalistične proizvodnje sta vsebovani dve tendenci: tendenca, da se proizvodjalne sile in proizvodni odnosi reproducirajo v okviru »nacionalnih entitet« (nacionalno tržišče je geografski okvir kapitalističnega načina proizvodnje) ter tendenca, da se v svetovnih razmerah reproducirajo neenaki odnosi med nacionalnimi ekonomijami. Ta zadnja tendenca po svoji intenci »razpršuje« prvo, kapitalistični način produkcije ima tendenco, da postane svetoven (*tendance à la mondialisation du mode de production capitaliste*). Nadnacionalni kapital postaja neodvisen od lokalnih pogojev reprodukcije načina proizvodnje. Znotraj nacionalnih ekonomij zakon vrednosti zagotavlja dominacijo kapitalističnega načina proizvodnje nad ostalimi načini proizvodnje, razširjeno reprodukcijo materialnih in družbenih pogojev, kakršni so svojstveni temu načinu, specifičen ritem rasti in krize proizvodjalnih sil, določen nivo mezd itd. V okviru svetovne delitve dela pa zakon vrednosti zagotavlja določeno obliko dominacije in subordinacije nacionalnih ekonomij, neenake ritme razvoja in neenake pogoje produciranja in menjave. Podrejene dežele poslabšujejo svoj lasten položaj, čimbolj povečujejo proizvodnjo tistih proizvodov, ki tem deželam določa njihovo mesto, položaj v svetovni kapitalistični delitvi dela. Sprememba položaja v svetovni delitvi dela je možna samo če posamezne dežele izbojujejo spremembo proizvodnih odnosov in proizvodjalnih sil.

V deželah, v katerih dominira kapitalistični način proizvodnje, le-ta tendira ali k uničenju drugih načinov proizvodnje (kot primer navaja Bettelheim uničenje privatnega kmetijstva in njegovo spreminjanje v vejo kapitalistične industrije v ZDA) ali pa v takšno »restrukturiranje« drugih načinov, da postanejo podrejeni in odvisni od dominantnega načina.

V deželah, v katerih kapitalistični način ne dominira direktno (temveč indirektno, tako da so vključene v svetovni kapitalistični način preko svetovnega tržišča, ne glede na to, da v njih dominirajo drugi načini proizvodnje), le-ta ne tendira k uničenju drugih načinov, temveč k njihovem ohranjanju. Z ohranjanjem drugih načinov si kapitalizem zagotavlja, da so te dežele prisiljene, da sprejmejo neugodno mednarodno specializacijo, da postanejo odvisne od centrov akumulacije kapitala, s čemer se »blokira« razvoj proizvodjalnih sil. Na političnem nivoju se to kaže kot podpiranje dominacije razredov, ki ne morejo revolucionirati pogojev proizvodnje, na ideološkem pa kot podpiranje »integritete« teh družb. V imenu te integritete, ki se navidez zoperstavlja zunanji ideološki dominaciji, se goji vse tisto, kar konzervira preteklost. Takšna je po mnenju Bettelheima »funkcija določenih specifičnih socializmov, ki predstavljajo . . . obrambo starih družbenih odnosov« (str. 157).

S svojo mednarodno bančno mrežo (Bettelheim posebej navaja Banko za obnovo in razvoj in Mednarodni monetarni fond) si kapitalistična dominacija zagotavlja takšno reproduciranje specializacije (delitve dela), ki je neugodna za nerazvite dežele.

Te Bettelheimove teze v veliki meri problematizirajo nereflektirane poglede o odnosih med razvitimi in nerazvitimi, o naravi teh razlik, o »pomoči« nerazvitim. Problematizirajo idejo, da so razlike med razvitimi in nerazvitimi izključno zgodovinske narave (različne startne osnove), ne pa strukturalno pogojene. Razvitost ustvarja nerazvitost, razvite dežele svojo dominacijo zagotavljajo z navidez ugodno pomočjo (investicije, krediti), ki pa faktično pomeni specializacijo (delitve dela), zaradi katere neka dežela postaja bolj in bolj nesposobna razviti svoj nacionalno-integriran sistem gospodarstva in postaja bolj in bolj odvisna od razvitih,

bolj in bolj blokira svoj lasten razvoj proizvodjalnih sil. Ravno zaradi »paradoksalnosti« te teze se tudi obrnjena teza zdi verjetna: nerazvite dežele bodo hitreje napredovale, bodo »deblokirale« svoj razvoj proizvodjalnih sil, le če se bodo odrekle »pomoči« razvitih in razvile svojo samostojno ekonomijo, ki ne bo določena s tujim kapitalom. Čeprav se ta teza na videz ne zdi verjetna, pa jo Bettelheim skuša utemeljiti s konkretnimi primeri: ko so bili odnosi med dominirajočimi in dominantnimi deželami pretrgani (II. svetovna vojna), so nerazvite dežele dosegle svoje največje uspehe (začetek industrializacije v Indiji, Argentini, Braziliji in Čilu v času druge svetovne vojne).

V.

Samir Amin je eden izmed marksističnih teoretikov, ki se je v zadnjih petnajstih letih povsem posvetil proučevanju neenakega razvoja²⁴ in akumulaciji kapitala v svetovnih razmerah.²⁵ Po Aminu ima kapitalizem od samih začetkov neko mednarodno dimenzijo. Doslej sta vsebina in funkcija te dimenzije prešli skozi tri obdobja.

V merkantilističnem obdobju prvotne akumulacije kapitala (od renesanse do industrijske revolucije) sta ameriška in afriška periferija imeli odločilno funkcijo v akumulaciji denarnega kapitala; v času klasičnega obdobja predmonopolnega kapitalizma so periferije omogočile hitro industrializacijo centrov,²⁶ periferije so »vpijale« manufakturno blago in dajale cenene poljedelske proizvode. Tega ekspanzionizma, ki predstavlja občo naravo kapitalizma, ne smemo zamenjati z imperializmom, ki predstavlja sodobno fazo razvoja kapitalizma. Na videz Amin razvija tezi, ki sta protislovni. Kapitalizem nima »potrebe« po »zunanjem« tržišču (»dinamično ravnotežje je vedno »možno«; tudi ne obstoji problem »realizacij«, če je ustvarjena aktivna vloga denarja in kredita v akumulaciji«, cit. po *Teorije sloma*, Zagreb, str. 478), hkrati pa je ekspanzionizem v sami naravi kapitalizma. Kapital pozna po Aminu »en« zakon: iskanje najvišje stopnje presežne vrednosti, iskanje, ki pa je mistificirano v obliki težnje k maksimalni profitni stopnji. V tem iskanju se pred kapital postavlja samo ena ovira: odpor proizvajalcev absolutne in relativne presežne vrednosti. »Potreba« po iskanju »zunanjega« tržišča je »proizvod razrednega boja« (str. 478), je rezultat tega, da je proletariat na »notranjem« tržišču uspel zmanjšati (z višjimi mezdami, s skrajšanjem delovnega časa, z zmanjšanjem intenzitete dela itd.) produkcijo absolutne in relativne presežne vrednosti, zaradi česar kapital večjo presežno vrednost išče tam, kjer je delavski razred nerazvit in neorganiziran in kot tak ni sposoben, da bi se uprl prisvajanju visokih stopenj presežne vrednosti.

Merkantilni ekspanzionizem ustvari takšno mednarodno delitev dela, na osnovi katere se center industrializira s tem, da mu periferija zagotavlja surovine (npr. bombaž) in prehranske proizvode (npr. žitarice). »Takšna delitev dela dopušča pospešeno akumulacijo v centru, čeprav je nivo mezd precej nizek. Istočasno pa dopušča industrijski buržoaziji, da zmanjša pritisk zemljiščne rente na profite. Ne ekonomski zakoni, temveč razredni odnosi med buržoazijo, proletariatom in lastništvom nad zemljo so določili ritem in strukturo akumulacije« (nav. delo, str. 479). Mednarodna delitev dela, ki jo diktira center, integrira vladajoče družbene razrede v svetovni sistem tako, da se tudi na periferiji razvijejo vladajoči razredi (latifundisti v Indiji, v Latinski Ameriki), ki pa so ekonomsko popolnoma odvisni (saj je njihova, praviloma monokulturna proizvodnja namenjena skoraj izključno za izvoz) od centrov.

Vse večja centralizacija kapitala, ki se začne ob koncu prejšnjega stoletja, že inavgurira obdobje monopolov. Monopoli ne samo spreminjajo pogoje konkurence in s tem »preoblikovanja« cen, temveč sami sebi zagotavljajo hegemonistično vlogo in si zagotavljajo tudi del presežne vrednosti, ki je ustvarjena na drugih pod-

ročjih. Hegemonistična vloga monopolov dobi svetovne razsežnosti. Ta hegemonija pa ne pomeni samo hegemonijo centrov kapitala nad periferijo kapitala, temveč diferencira tudi mednarodni delavski razred, tako da delavski razred centrov »participira« na eksploataciji delavskega razreda periferije. Mednarodna delitev dela, ki jo uveljavijo monopoli, temelji na različnih stopnjah eksploatacije. »Za kapital monopolov je bistvena možnost nova strategija različnega izkoriščanja dela« (nav. delo, str. 481). Že Lenin je po Aminu opozoril na objektivne korenine »delavske aristokracije« in na nacionalistično izdajo delavskih partij II. internacionale, izdajo, ki je nastala zato, ker so privilegirani nacionalni delavski razredi hoteli svojo privilegiranost obdržati. Ker ima »oportunizem socialne demokracije« svoje objektivne korenine v »participaciji« prisvajanja presežne vrednosti, ki se ustvarja na periferiji, se pogoji za »borbeno fronto proti kapitalizmu« ustvarjajo ravno na periferiji. Na periferiji mora delavski razred vzeti oblast nacionalni buržoaziji, ki je odvisen zaveznik imperialističnega sistema. Nastajanje perifernega kapitalizma je »fundamentalno« drugačno kot je bilo nastajanje centralnega kapitalizma. Trgovinska agresija kapitalističnega načina proizvodnje na predkapitalistične formacije izziva nazadovanja, kot je npr. uničenje obrti, ki jo ne nadomesti lokalna industrijska proizvodnja. Agrarna kriza »tretjega sveta« je bolj posledica takšnega nazadovanja kot pa rezultanta »demografskega determinizma«. Vlaganje kapitala ne odpravlja tega nazadovanja, saj ta kapital ustvarja »ekstravertirano« orientirano industrijo. To je samo en vidik deformirane specializacije, ki ne nastaja zaradi »nezadostnosti notranjega tržišča« (začaran krog revščine), temveč jo vsili centralni kapital. Drugi vidik deformacije je hipertrofija »terciarnega« sektorja na periferiji. Ta hipertrofija nastane kot rezultat nezadostne industrializacije in rastoče nezaposlenosti. Kriza javnih financ, hipertrofija administrativnih stroškov v deželah »tretjega sveta« so samo pojavne oblike hipertrofije neproizvodnih dejavnosti, ki še bolj zmanjšujejo že tako majhno akumulacijo.

Tretji vidik deformirane specializacije je usmeritev v lahke tehnike (dejavnosti). Usmeritev v lahke tehnike z modernimi proizvodnimi sredstvi ustvarja posebno vrsto odvisnosti: veliko odvisnost od uvoza. Uvoz, ki je v stalnem porastu, je rezultat strategije tujih monopolov in se ga utemeljuje z dogmo pomoči k hitrejšemu razvoju periferije in integracije periferije v svetovno tržišče, v resnici pa periferija nima nikakršne moči in sredstev ekonomskega delovanja na monopole.

Nerazvitosti ne gre po Aminovem mnenju meriti z velikostjo proizvoda po prebivalcu, temveč z »lastnim strukturnim obeležjem« (Ak. k., str. 390). Strukturna obeležja nerazvitosti so: 1. ekstremna neenakost v »proizvodnosti na periferiji v okviru sistema cen, ki ji je prinesen iz centra...« (istotam, str. 390), 2. dezartikulacija je rezultat usmerjanja razvoja v skladu s potrebami centra, 3. ekonomska dominacija centra se kaže v obliki odvisne specializacije periferije. Ta obeležja nerazvitosti se poglobljajo ob istočasni rasti. Rast je na periferiji razvoj nerazvitosti. Ne glede na doseženi nivo proizvoda na prebivalca takšna rast onemogoča prehod na »avtocentriran in samodinačen« (str. 391) razvoj.

Oblike perifernih formacij so odvisne od narave izhodiščnih predkapitalističnih formacij in od oblik in obdobj njihovega vključevanja v svetovni sistem. Zato lahko razlikujemo: ameriške, orientalne in azijske ter afriške formacije. Samo ta vrsta analize omogoča razumevanje bistvenih razlik med današnjimi perifernimi formacijami in začetno (otroško) dobo centralne formacije. Centralna formacija je nastala iz dominacije enostavne blagovne produkcije, le-ta pa je imela v sebi skrito »lastno moč evolucije k izoblikovanemu kapitalističnemu načinu proizvodnje izjemne dinamike« (str. 391). Za periferne formacije pa je značilna prevlada agrarnega in trgovskega kapitala (kompradorski). Interes centralnega kapitala pa periferiji določa zelo stroge in ozke meje. Okrnjenost perifernih družb daje lokalni birokraciji navidezno specifično težo in funkcijo. Ta moč birokracije in rast »drob-

noburžoaznih« slojev sta povezani s »tendencami k državnemu kapitalizmu, ki so v 'tretjem svetu' splošne« (str. 391). Pot razvoja na periferiji zato sploh ni pot prehoda k socializmu. To je samo spremenjena oblika odnosa center-periferija, samo drugačna oblika neenake mednarodne specializacije.

¹ »Ne glede na to, kakšne so družbene oblike proizvodnje, njeni dejavniki so vedno delavci in sredstva za proizvodnjo . . . Posebni način, s katerim se doseže ta odnos (med delavci in sredstvi za proizvodnjo – op.), je tisto, kar razlikuje različna ekonomska obdobja in preteklo družbeno strukturo«.

² »Ista ekonomska baza – ista po glavnih pogojih – lahko zaradi nešteti različnih empiričnih okoliščin, naravnih pogojev, raznih odnosov zgodovinskih pogojev, ki delujejo od zunaj itd. kaže neskončne variacije in nianse v pojavnosti, ki se lahko razumejo edino z analizo teh empirično danih okoliščin« (Marx: *Kapital*, citirano po Balibarju, str. 261).

³ Čeprav je Balibarjeva teza, da zaradi specifične kombinacije elementov kapitalističnega načina produkcije znanost dobiva funkcijo determinacije v zadnji instanci, razvita čisto na kratko, zasluži, da se jo podrobneje premisli in razvije.

⁴ Balibar navaja Leninovo trditev, da je v Rusiji v začetnem obdobju prehoda v socializem obstajalo pet koeksistirajočih načinov proizvodnje, sicer neenako razvitih in organiziranih v neko hierarhijo z dominantnim načinom na prvem mestu.

⁵ Harold Wolpe je v uvodu k delu *The Articulation of Modes of Production*, London, 1980 (ur. H. Wolpe), prikazal glavne terminološke razlike v uporabi navedenih osnovnih pojmov. V nadaljevanju bomo pokazali, da ne gre samo za terminološke razlike; vsaj deloma gre tudi za razlike v teoretičnih izhodiščih.

⁶ navedeno delo, str. 10, 11.

⁷ Nicos Poulantzas: *Politika, vlast i društvene klase*, Beograd, 1978.

⁸ Skušali bomo samo ilustrirati empirično dimenzijo teh vprašanj: Ali je Slovenija v obdobju 1850–1900 imela razvito formacijo, v kateri je dominiral kapitalistični način proizvodnje? Če v tem obdobju 70–80% prebivalstva tvorijo (pretežno srednji in mali) kmetje, ali lahko govorimo o dominiranju kapitalizma? Ali je socialna struktura prebivalstva zadostno merilo za opredeljevanje nekega načina proizvodnje kot dominantnega?

⁹ Iz konteksta, iz katerega Balibar in Poulantzas izdvojita element ne-delavca, se jasno vidi, da se z ne-delavcem razume lastnik proizvodjalnih sredstev, ne pa da vsako ekonomsko strukturo (vsaj kot potrošniki) sestavljajo tudi ljudje, ki ne delajo (otroci, nezmožni za delo itd.). Element nedelavec ni nespremenljiv element vsakega načina produkcije, saj ta element ni prisoten npr. v načinu produkcije, ki ga imenujemo drobna blagovna produkcija. S tem pojmom ne označujemo samo nekega prehodnega načina produkcije, iz katerega je nastala »velika« (t.j. kapitalistična) blagovna produkcija, saj ta tip produkcije zasledimo tako v antični ekonomiji kot tudi v današnji. »Mali« blagovni producent, ki producira s svojimi proizvodjalnimi sredstvi, nima v svoj način produkcije vključenega ne-delavca. Ravno tako ni mogoče nekaterih drugih načinov produkcije (npr. »kmečki« način proizvodnje, načine proizvodnje na osnovi skupne ali družbene lastnine) razčlenjevati na element ne-delavca.

¹⁰ Brez razumevanja dominantne instance tudi ni mogoče pojasniti takšnih fenomenov kot je stalinizem, pa tudi omejitev, ki še danes obstojijo v državah »realnega socializma« (v SZ): prebivalcem je prepovedano, da zapuščajo kraje, v katerih so naseljeni. Ta prepoved najjasneje ilustrira tezo, da ekonomija ni več dominantna instanca. »Svobodna« ekonomija zahteva »svobodno« delovno silo, prelivanje kapitala je mogoče samo na osnovi prelivanja delovne sile.

¹¹ Kot primera takšne faze lahko navedemo obdobje po oktobrski revoluciji in pa obdobje neposredno po letu 1945 v Jugoslaviji. Ravno tako ni mogoče razumeti npr. kulturne revolucije v Kitajski ali pa Islamske revolucije v Iranu, ne da bi razumeli, zakaj in kako postane ideologija dominantna instanca v nekem zgodovinskem obdobju.

¹² E. Laclau: »*Feudalism and Capitalism in Latin America*«, *New Left Review*, št. 67, str. 19–39, srbohrv. prevod v *Marksizam u svijetu* 1979, št. 2.

¹³ Da ne bi bilo kakršne koli dvoumnosti, je treba navesti Marxovo misel, da zemlja ni samo splošni predmet človeškega dela: »Zemlja je sama delovno sredstvo . . . Splošno delovno sredstvo te vrste je spet zemlja . . .« (K. Marx: *Kapital* I. str. 202–205).

¹⁴ Seveda je od vsakokratnih zgodovinskih okoliščin odvisno, kako je potekal proces »razlašanja«, spreminjanja delovne sile v blago. Diskusije o prehodu iz fevdalizma v kapitalizem so pokazale, da je naša slika prvotne akumulacije verjetno preveč poenostavljena. Poleg tega pa gre za nekatere bistvene razlike med deželami, v katerih so bile izvršene »klasične« buržoazne revolucije, in deželami, v katerih je procese kapitalizacije sprožil »prosvetljeni absolutizem«.

¹⁵ *Underdevelopment* Franku pomeni nezadostno razvitost, *undevelopment* pa mu pomeni nerazvitost. Današnje kapitalistične dežele niso bile nikdar nezadostno razvite, čeprav so svojčas bile nerazvite.

¹⁶ Ta teza v veliki meri zlamlja tiste ustaljene poglede, ki zgodovinski razvoj gledajo kot premočrtno napredovanje. Ali ta teza ne zahteva tudi korekcijo tistih stališč, ki enačijo nerazvitost Slovenije v 19. stol. z nezadostno kapitalizacijo? Ali ni ta nerazvitost rezultat kapitalizacije tujega kapitala? Ali niso kot posledica kapitalizacije propadle cele dejavnosti: obrt, fužinarstvo, prevoznštvo?

¹⁷ Laclau opozarja na diskusije, ki se vodijo o pojmu kapitalizem od Maurice Dobbove knjige: *Studies in the Development of Capitalism* (1946) naprej.

¹⁸ Ali bi se s to tezo dalo razložiti refevdalizacijo slovenskih pokrajin vse tja do druge polovice 19. stol? Širjenje trgovine, širjenje proizvodnje za zunanje tržišče (za tuj kapital) ne samo da ni slabilo fevdalizma, nasprotno, celo krepilo ga je. Indeks razširjenosti proizvodnje za trg ni indeks razširjenosti kapitalističnega načina proizvodnje. Ali bi to lahko bil indeks obsega proletarizacije?

¹⁹ Samo s kratko opombo skušajmo razširiti Laclauova razmišljanja: gre za vprašanje nasilja kot regulatorja političnega življenja v teh deželah. V njih se vršijo vojaški udari en za drugim. Ena izmed teh dežel je imela že 160 vojaških udarov. Eden od vzrokov je gotovo to, da obstoji brezpravnost množic (in ta brezpravnost je sinonim za polfevdalne odnose), na drugi strani pa samovolja (vojaških) elit, ki so na različne načine povezane z interesi (tujega) kapitala. Model vojaške diktature se s tega stališča kaže kot model, ki ustreza predkapitalističnim odnosom, v katerih delo ne nastopa kot blago. V deželah, v katerih ne obstojijo »buržoazno-demokratske« institucije in »svobodna« organiziranost političnih interesov skozi politične stranke, je političen boj možen samo v obliki nasilja proti nasilju (gverila itd.).

²⁰ A. Emmanuel: *Nejednaka razmjena. Razprava o antagonizmima u medžunarodnim ekonomskim odnosima*, I. in II. Beograd, 1974.

²¹ Njegova polemika »Teoretične opombe« je skupaj s predgovorom izšla v delu A. Emanuela: *Neenaka menjava*, Paris 1972, srbohrvatski prevod I. in II., Beograd 1974.

²² Ta Bettelheimova teza je dosti manj radikalna kot pa teza Franka. Po Bettelheimu nazadovanje in uničenje lahko nastane, pri Franku pa je to nujnost: razvitost ustvarja nerazvitost.

²³ Bettelheim je zelo predviden v oceni o možnostih, da nacionalna buržoazija razvija samostojno nacionalno ekonomijo, t.j. ekonomijo, ki ne bi bila determinirana z razvitimi kapitalističnimi deželami.

²⁴ S. Amin: *Le developpement inègal*, Pariz, 1967.

²⁵ S. Amin: *Akumulacija kapitala u svjetskim razmerama*, Beograd, 1978.

²⁶ Pojmi centra in periferije so po Aminu bistveni za vsakogar, ki ima nezapadno-centrično in ne-ekonomistično vizijo kapitalizma. Ni slučajno, da tisti, ki ne sprejemajo teh pojmov, neizogibno padajo v past revizionizma (glej S. Amin: »Križa savremenog imperijalizma«, *Marksizam u svetu*, št. 12, 1975, str. 192; glej tudi *Akumulacija kapitala*... str. 3 in 45).